

GAZALİ'NİN MANTIK KİTAPLARINDA ÖNERME KONUSU *

Dr. Refik el-Acem

Çev : Yrd. Doç. Dr. Ahmet KAYACIK**

Giriş

İslam Dünyasında Gazali'nin Mantıkla ilgili görüşleri konusunda derli toplu bir eser olarak gördüğümüz bu eser, bu çeviri okunduğunda da görüleceği üzere, Gazali'nin bu alanla ilgili beş eseri göz önünde bulundurularak bir tahlile gidilmiştir. Refik el-Acem tarafından telif edilen bu eser bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüme başlamadan önce mantıkla ilgili genelde tarihi bilgilerin yer aldığı bir girişe yer verilir. (ss.15-49) Birinci bölümden itibaren de Gazali'nin kitaplarındaki konular sunulur. Bu sunuşta takip edilen metot Gazali'nin mantık eserlerinin telif sırasına göre mantık konularının ele alınmasıdır. İlk olarak Tanım konusu sunulur. Ancak burada tanımdan önceki lafızlar ve diğer bahisler de hesaba katılır ve bu yazıdaki tertib üzere konu işlenir. Ayrıca başlangıçta Gazali'nin hayatıyla ilgili bir kısa tarihçe ve mantıkla ilgili terimlerin hangi kitapta nasıl geçtiğine dair bir cedvel de verilir. (ss.63-101) Ardından Önergeler konusu incelenir. (ss.101-115) Daha sonra ise Kıyas konusu sunulur. (ss.117-183)

Eserin ikinci bölümü "Gazali'nin Mantıksal Arkaplanı" adını taşır. Bu bölüm de kendi içerisinde üç kısma ayrılır. Birincisi, Gazali Mantığında mefhum ve masadak konusudur. İkinci olarak Gazali Mantığında ilişkilerin incelenmesi konusu yer alır. Üçüncüsü ise, İslami Usul ve Anlamaların Arkaplanları başlığını taşır.(ss.185-306) Kitabın sonunda sonuç ve neticeler kısmı yer alır. (ss.307-325) En sonda ise kaynakça ve terimlerin bir fihrisi verilir.

Kitabın yazarına gelince; bu ve bu eserden önce ve sonra bir çok önemli eserlerin meydana getirilmesinde gerek yalnız ve gerekse de bir heyet dahilinde emeği geçen Dr. Refik el-Acem, bu sahada araştırma yapan ve eserler meydana getiren çok üretken değerli bir ilim adamıdır. Lübnan'da yaşayan yazarın imza attığı eserlerden bazıları şunlardır:

Mihakkü'n-Nazar, tahkik ve talik, Daru'l-Fikri'l-Lübnani, Beyrut 1994

El-Mantık Inde'l-Farabi , tahkik,takdim ve talik, Daru'l-Meşrik, Beyrut 1985-86

* Bu yazı Refik el-Acem tarafından telif edilen **el-Mantık Inde'l-Gazali fi Eb'âdihî'l-Aristoviyye ve Hasusiyatihî'l-İslamiyye**, Daru'l-Meşrik, Beyrut,1989 adlı eserden tercüme edilmiştir. (ss. 101-115)

** Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

El-Mantık İnde'l-Gazali, tahkik, araştırma ve talik, Daru'l-Meşrik, Beyrut 1989

Mevsuatü Mustalahati İlmi'l-Mantık İnde'l-Arab, Heyet, Mektebetü Lübnan 1996

Tetimmatü Sıvanu'l-Hikme, tahkik, Daru'l-Fikri'l-Lübnani 1993

El-Besairi'n-Nasiriyye fi İlmi'l-Mantık, takdim, zabt ve talik Daru'l-Fikri'l-Lübnani 1993

Resailü İbn Rüşd el-Felsefiyye, tahkik, Daru'l-Fikri'l-Lübnani 1994

* * *

Gazali Mantıksal önerme bahsinde, tanım konusunda takip ettiği yolu izler. Önermenin unsurlarını, lafızlar ve müfret anlamlardan meydana gelen terkiplerini derinlemesine ve mütalaa ederek ele alır. Önermenin konuları, direkt olarak kıyası inceleyen Kıstasu'l-Müstakim hariç, tüm mantık kitaplarında tanım konusundan sonra gelir.

Birincisi: Makasıdu'l-Felasife. Bu kitapta İmam önerme konusunu incelemede İbn Sina'dan etkilenerek, tanıma paralel bir yol tutar. Nitekim onun nasıl meydana gelişini zikrettiğinde de önermedeki amacına ulaşır ve şöyle der: "Müfret anlamlar (tek tek anlamlar), birleştiklerinde onlardan bölümler oluşur. Biz bunların hepsinden sadece bir bölümü kastederiz ki, o da haberdir ve önerme diye isimlendirilir. Bu da, kendisiyle doğrulama ve yanlışlamaya gidilen şeydir."¹ İbn Sina'nın ancak haber cümlesiyle başladığını bildirir. Zira haber cümlesi doğruluk ve yanlışlıkla ilişkilidir. Dolayısıyla da haber, mantıksal önermedir. Gazali "Âlem hâdistir" diyerek buna örnek verir. Bizi böyle söylemeye zorlayan şey, bu sözün doğru veya yanlış olmasıdır.²

Makasıd'daki önerme konusu aşağıda belirtildiği üzere altı bölümü içerir:

Birinci Bölüm: Önermenin yüklemli ve şartlıya ayrılması

İkinci Bölüm: Önermenin olumlu ve olumsuzaya ayrılması

Üçüncü Bölüm: Önermenin şahsi (tekil), belirsiz ve mahsure'ye ayrılması.

Dördüncü Bölüm: Önermenin mümkün olan, imkansız olan ve vacib olana ayrılması.

Beşinci Bölüm: Önermelerin karşı olumu: Şartları ve hükümleri

Altıncı Bölüm : Önermelerin döndürülmesi: Şartları ve sonuçları.

Makasıd'da geçen bu konular, bölümlerinin bazı noktalarda farklılık göstermesine rağmen, İbn Sina'dan farklı değildir. Gazali'de yüklemli önerme konu ve yüklemden oluşur. Şartlı önerme ise iki önermeden oluşur: Birincisi mukaddem, ikincisi de tali olarak isimlendirilir. Şartlı önerme bazen bitişik (muttasıla) ve bazen

¹ Gazali, **Makasıdu'l-Felasife**, Mısır 1961, Daru'l-Mearif s. 53.

² Aynı eser, s. 53.

de ayırık (munfasıla) olarak gelir. Gazali, yüklemli önerme konusundaki örneğinde ismi açıklayıcı olan lafzî tanım ve mahiyete ait tanıma dayanır. Konu için birleşik bir isim “konuşan canlı”, yüklem için de yine bileşik isim olan “iki ayağıyla hareket eden” örnek olarak kullanılmıştır.³ Daha sonra iki tanımı değiştirdi, “konuşan canlı” yerine “insan” ve iki ayağıyla hareket eden yerine de, “yürüten” lafzını kullandı. Bu kullanım ile o, konudaki mahiyete ait anlamı ve yüklemdeki lafzî açıklamayı gözetmiştir. İki konuda da İbn Sina’dan farklı olarak her hangi bir yenilik olmamıştır. Şartlılardaki örnekleri de böyledir. Gazali’de önermeler Makasid’da şahsi ve şahsi olmayana ayrılır. Onun düşünce mihverî müşahhas etrafında odaklanır ve örneği de; “Zeyd Katiptir”dir. Tümel, tikel ve belirsiz önermeler ise, müşahhas olmayan önermelerdir. Gazali burada önermenin tümelliği ve tikelliğini belirleyen sur’a çok ihtiyaç duyduğunu bildirir.⁴

Bu bölümlere ayırma ve önceki sınıflama, İbn Sina’nın yaptığı ayırma ve sınıflama ile uygunluk gösterir.⁵ Gazali, beklemeden kendinden öncekilerin tesirine tabi olarak modal önermelerden söz etmiş; ardından da yüklemli önermelerin karşı olmalarına geçerek şöyle demiştir.

“Her önermenin görünürde ona olumlu ve olumsuzlukta muhalefet eden bir çelişği (nakizi) vardır. Ancak eğer doğru ve yanlışlıkta ortak olurlarsa, o ikisi “birbirine çelişik iki şey” diye isimlendirilir.”⁶ Sonra Gazali açıklamalarına aşağıdaki şekliyle özetlenen karşı olmanın şartlarını sunarak devam etmiştir:

- Konu ve yüklemden her biri karşı olmada tek (bir) olmalıdır.
- Konu ve yüklemden her biri kuvve ve fiilde farklı olmamalıdır.
- İki de izafette eşit olmalıdır.
- İki de zaman ve mekanda eşit olmalıdır.

Bu şartları dikkatli inceleyen biri Aristoteles’in işinin güzelliğini, sonra onun Farabi’deki etkisini ve sonra İbn Sina ve nihayetinde de Gazali’deki etkisini görür. Söz konusu edilen karşı olmanın şartları, daimi olarak mantıksal anlamları, isim ve anlamın boyutlarıyla birlikte irtibatlandırmak üzere oluşturulmuştur. Gazali, Makasid’da belirttiği gibi karşı olmada, konu ve yüklem sadece isim olarak bir olmalarıyla yetinmez. Tersine o, mahiyetin anlamları, kuvve ve fiilin yönü, izafet, zaman ve mekana istinaden, konu ve yüklem anlam ve mahiyette de bir olmalarını şart koşar.

Gazali, karşı olmanın hükümlerini doğruluk ve yanlışlık açısından da ele alır. O, tümel ve tikel arasında, birlikte doğru olmaları mümkün olan iki tikel arasında ve yanlış olmaları mümkün olan iki tikel arasında karşı olmanın meydana gelişinin imkanından söz eder.⁷ Önermelerin döndürülmesini kurallarını da zikrederek

³ Aynı eser, s. 55.

⁴ Aynı eser, ss. 58-59.

⁵ İbn Sina, el-İşarat, s. 275-278.

⁶ Gazali, Makasid, s. 62.

⁷ Aynı eser, s. 63-64.

herhangi bir ilave olmaksızın İbn Sina'ya tabi olarak sunmuştur. Onun sunuşu kısa, örnekleri ise Meşşai idi. Aynı şekilde ifadeleri ve terimleri de. Terimlerin ve ifadelerin tahliline gelince, onunla Makasid arasındaki benzerliğe nazaran Mi'yâr'ın bir bölümü olacaktır.

İkinci olarak: Mi'yâr'daki önerme konusu, altı bölümden oluşur ve "Kıyasın mukaddimleri" adlı başlık ile birinci kitabın üçüncü fenni içerisinde yer alır. Önermenin bölümleri (bab) aşağıdaki şekildedir:

- Birinci Bölüm: Önermenin iki basit unsura ayrılması
- İkinci Bölüm: Önermenin konusunun yüklemine olumlu ve olumsuz olarak nisbetine göre ayrımı.
- Üçüncü Bölüm: Önermenin konusunun genel ya da özel oluşuna göre ayrımı.
- Dördüncü Bölüm: Önermenin yüklemının modunun konusuna vücuben, cevazen ve imtinaen nisbet edilmesine göre ayrımı.
- Beşinci Bölüm: Önermelerin Karşı olması
- Altıncı Bölüm: Önermelerin Döndürülmesi.

Bu sınıflama, Makasid'daki sınıflama ile karşılaştırıldığı zaman okuyucu konuların aynısının ard arda geldiğini görür ve yine aynı şekli oluşumu bulur. Ancak ifadeler Mi'yâr'da nisbi olarak değişmeye başlar. Sözelimi, Gazali birinci bölümde önermenin iki unsurdan meydana geldiğini ele alıyordu ve mantıksal önerme ile haber cümlesinin dilde konu ve yüklemden oluştuğunu söylüyordu. Mi'yâr'da ise, Makasid'da geçen konu ve yüklem kelimelerini kullanmak yerine kendisinden haber verilen (muhter an) ve haber kelimelerinin kullanımına geçer. Daimi örneği ise şudur: "Zeyd ayaktadır." "Zeyd" kendisinden haber verilen, "ayaktadır" ise haberdur.⁸ Bu kullanım, Arapça terimlerin girdirilmesinin başlangıcını ve dilden apaçık bir şekilde etkilenmenin işaretini ortaya koyar. Gazali önermeyi Makasid'daki gibi yüklemli ve şartlıya ayırır. Mi'yâr'ın konuları yorum ve açıklıkla diğerinden temayüz eder. Yüklemli önerme: "kendisinde, bir anlamın başka bir anlama yüklenmesiyle hükmedilendir..."⁹ Burada kendisinde fikhî ve dilsel bir amaca yönelmenin olduğu hamlin yapısı ifade edilir. Birincisi kendisini hükmün ifade edilmesinde gösterir. Dilsel olan ise, bir anlamı diğerine eklemeksizin önceki ifade ile kendisine işaret edilen şeydir.

Bu sözümüzle Gazali'nin, İbn Sina'cı şeklinde mantıksal anlamlardan ayrıldığıнын kastetmiyoruz, ancak İbn Sina'nın anlam ve açıklamalarıyla zenginleşen mantıksal arkaplanına ilave olarak Gazali'nin açıklamalarında yeni kavramların yer almaya başladığını görmekteyiz. Nitekim o, ayrık şartlıyı bölümlere ayırmış ve onları üç kısma ayırarak mukaddem ile tali arasındaki ilişkiyi belirtmiştir.

⁸ Gazali, Mi'yâr, s. 71.

⁹ Ayrı eser, s. 71.

1. Maniatü'l-cem' ve hulû, örnek: Âlem ya kadîmdir ya da hâdistir. Kıdem ve Hudüs'un bir araya gelmesi imkansızdır. Keza ikisinden birinin olmaması da imkansızdır.

2. Maniatü'l-cem' hulû değil, örnek: Bu şey ya hayvandır ya da ağaçtır. Bu ikisi bir arada bulunamaz, ancak kendisine (bu) dediğimiz şey, hayvan olmayan ve ağaç olmayan olmakla ikisinden de uzak olabilir.

3. Maniatü'l-hulû cem'değil, örnek: Zeyd ya denizdedir, ya da boğulmamıştır. Bu tek başına kalmaya (hulu) engel olur, birleşmeye (cem) değil, Zeyd'in denizde olup boğulmaması mümkündür.¹⁰

Bu beyandaki sözün özü, hükümlerde ayırık şartlının önemini ve Gazali'nin cem ve men meselesine dair kullanım sebeplerini açıklamaktadır. Bu ikisi şer'i işlerde kabul edilmiş iki anlamdır ve içtihadta bu ikisine baş vurulur. Gazali "muhber anh" ve "haber" tabirlerini kullanmaya başladıktan sonra konu (mevzu) ve yüklem (mahmul) terimlerini kullanmaktan kaçınmamıştır. Böylelikle de, Mi'yâr'da fikhî ve dilsel konulara doğru yönelimlerle beraber, mantıksal terimlerin kullanımında Mi'yâr ve Makasîd'in ittifakı devam etmiştir. Cürcani konu (mevzu) ile ilgili olarak şöyle der: "o, arazın yeridir ve ona aittir."¹¹ Bunun dilsel cümledeki karşılığı ise mübteda veya kendisinden haber verilendir (muhber anh).

Bu tabirin kullanımı, doğruluk veya yanlışlık taşıyan önermenin konusuna dahil edilmiştir. Böylece önermedeki ilk anlam ki, bu konudur, diğerine olumlu ya da olumsuz olarak isnad edilir. Yüklem ile, konuya yüklenen kastedilir. Dilde haml, müzekkerin müennes yapılmış veya tersiyle konulmuştur,¹² ta ki cümle içerisinde haber ve kendinden haber verilen (mübteda) rolünü yerine getirsin. Mahmul (yüklenilen-yüklem) "mekûl", söylenen demektir ve bir şey üzerine söylenen şeyden gelir. Mekûl kelimesi mantıkta kategori denilen şeyi ifade etmek için kullanılır. Mekûl, konu için var kılınan veya ondan uzaklaştırılan önermenin ikinci unsurudur.¹³ Ebu'l-Beka, yüklem hallerini saymıştır. Haml kavramının dilsel ve İslami özellikleriyle karışıklığını ortadan kaldırmak için onlardan önemli olanlarını belirteceğiz.

"Hamlül-muvataa, bir şeyin hakiki olarak, bir konuya vasıtasız olarak yüklenmesidir. İnsan hayvandır, sözü gibi".

"Usulun furua hamlî, dârib (vuran kimsenin) failine (onu yapana) izafe edilmemesi bundandır. Çünkü sen onu, ona gizli olarak izafe etmiyorsun."¹⁴ Tersine bunun gizlenmeksizin açık ve seçik olması gerekir.

Bu tariflerden haml'in, yüklemenin (isnad etmenin) usulû, dil ve mantıkla ilgili ilimlerde ele alınışı açıklığa kavuşmaktadır. Haml kelimesinin tercümesi, Aristoteles'e ait içeriğiyle "kategori" iki mütercimde "mekûl" kelimesi altında söy-

¹⁰ Aynı eser, s. 73.

¹¹ Cürcani, *Ta'rifât*, s. 163.

¹² el-Kefuvi, *Külliyat*, s. 56.

¹³ Gazali, *Mi'yâr*, s. 75.

¹⁴ Kefuvi, a.g.e., s. 156.

lendiği gözlenir. Gazali onu kullanmamış, tersine diğer mantıkçıların da kullandığı -özellikle de İbn Sina- haml ve mahmul kelimelerini kullanmıştır.

Gazali, Makasid'da olduğu gibi, Mi'yâr'da da önermelerin şahsi (tekil), belirsiz ve mahsûre'ye ayrılmasını zikreder.¹⁵ Mahsûr kelimesi Mi'yâr'da da konunun tümelliğine veya bir kısmına (tikelliğine) tabi olarak "mahsûr" olarak isimlendirilir. Hasr edici lafzın küll ve bazı oluşuna istinaden hasrın ne türden olduğuna delil getirilir.

Gazali, Mi'yâr'da belirsiz (mühmel) konunun tümel olarak alınması konusunda uyarır ve kendisinde belirsiz önermenin tümel kılındığı bir durumu fıkıhtan örnek olarak zikreder. Eğer onu her hangi bir kıyasa dahil edersen, yanlış bir netice elde edersin;¹⁶ belirsiz sur'la belirlenemeyen şeydir. Bu konu daha önce geçti ve biz tanım bölümünde şahsın tarifinde onun fert ile ilgili olduğunu söyledik. Burada kaziye-i şahsiye (tekil önerme) ile, konunun tekil olması şartıyla, yüklem için isbatı veya nefyi kastedilir. "Zeyd katiptir." Tümel önermeye gelince, yüklemi konunun bütün fertleri üzerine sabit olandır. (Her insan hayvandır). Yüklemin, konunun bazı fertleri üzerine sabit olduğu zaman ise, tikel önermedir. (Bazı hayvanlar insandır).

İbn Sina fazla yer verip onları açıklarken, Gazali Makasid'da olduğu gibi, Mi'yâr'da da modal önermelere felsefi ve fiziki problemlerle ilgisine nazaran fazla yer vermemiştir. Gazali onları kısaltarak almıştır. Bu konuda dediklerinden biri de şudur:¹⁷ "Önermedeki yüklem konuya olan nisbeti gerçekte varlığı zorunlu bir nisbet olmaktan uzak kalamaz, "insan hayvandır" sözü gibi, ya da ona nisbeti, yokluğu zorunlu bir nisbet olmaktan uzak kalamaz, "insan taşır" sözü gibi. Veyahut ta varlığı ve yokluğu zorunlu olmayan bir şey olur. "İnsan katiptir ve insan katip değildir" sözü gibi. Bu maddeleri, yüklem maddeleri diye isimlendirelim. Maddeler üçtür: Vücub, imkan, ve imtina." Daha sonra, Makasid'da olduğu gibi, aynı tahlil ve Mi'yâr'ın onlarla ayırt edildiği geniş ve yeni örneklerle, önermelerin karşı olması ve hükümlerinden bahseder. Aristoteles'te olan aynı olan kavramla döndürmeye yönelir. Mi'yâr'da onu şu sözüyle özetler: "Bil ki, biz döndürme ile, keyfiyet ve doğruluğun olduğu gibi kalmasıyla birlikte, önermede konunun yüklem ve yüklem de konu yapılmasını kastediyoruz. Eğer doğruluk kalmazsa, döndürme değil de, değişme (inkılab) denilir."¹⁸ Konu İbn Sina'da farklı değildir.¹⁹

Gazali döndürmenin dört neticesinin ibrasında daha apaçıktır. Onlar:

Tümel olumsuz: Tümel olumsuz olarak döndürülür. Hiçbir insan kuş değildir → hiçbir kuş insan değildir.

Tümel olumlu: Tikel olumluya döndürülür. Her insan hayvandır → bazı hayvanlar insandır. Tümel olumluya döndürülemez, çünkü yüklem konudan daha

¹⁵ Gazali, Mi'yâr, s. 77.

¹⁶ Aynı eser, s. 77.

¹⁷ Aynı eser, s. 78.

¹⁸ Gazali, Mi'yâr, s. 83.

¹⁹ İbn Sina, el-İşarat, s. 368.

genel olması mümkündür. Zira her hayvan insan değildir. Hayvanlardan (canlılardan) insan, at ve diğerleri vardır.²⁰

Gazali'nin zikretmiş olduğu anlamların genelinde fertleri içeren şeylere dayandığını gözlemlemekteyiz, onun mantıksal boyutları İbn Sina'dan geçmiştir ve yoğunlaşma noktası fertlerdir.

Tikel olumsuz; bunun döndürülmesi yoktur. Çünkü biz, "hayvan insan olmayan şeydir", dediğimizde, "insan hayvan olmayan şeydir" cümlesine döndürülmez. Birincisi doğru olduğu zaman ikincisi doğru değildir.²¹

Tikel olumlu, tikel olumluya döndürülür.

Gazali bu konuda, örnekler ve sunuş seviyesinde yenileyici olmamıştır. Aksine İbn Sina'ya ve Aristoteles'in tahlillerine tabi olmuş ve Makasid'la aynı örnekleri vermiştir. Gazali, Mi'yâr'da tanımların maddelerini terk ederek, döndürülmüş önermelerin rumuzlarla değiştirilmesini amaçlayarak şöyle demiştir: "Bundaki örneklerin yanıltıcı olması sebebiyle, mantıkçılar açık olan örneklerden kapalı (belirsiz) örneklere dönmüşler ve onları alfabe harfleriyle belirtmişler ve yüklemi B (be) ile ve konuyu da A (elif) ile tanımlamışlar ve her A B'dir, demişlerdir ve bundan da bazı B A'dır çıkar...."²² Her görüş işaret ve soyutlama yoluna gitmemiştir. Bunun tasavvurunun özü Mi'yâr'la Makasid'da Aristoteles'e ait mahiyet olarak mevcuttur. İşaretler veya harfler konusu, mantık kuralları ve Aristoteles'in şekilsel kurallarının tesbitinden başka bir şey olmamıştır. Yine o, tasavvur ve bilgiden oluşan önermenin maddesi (içeriği) konusunda yardım istediğimiz şeyde, bizi desteklemede gayret göstermiştir. Çünkü o, varlıkların gerçekliğini ve sıfatlarını desteklemektedir. Nitekim şöyle der: "Bil ki, onun tikel olumlu olması sebebiyle, bunun tikel olumludan olması gerekmez. Tersine o hariçten bilinmesi sebebiyle, insandan başka katip yoktur."²³ Böylece anlam tasavvurdaki isimle irtibatlandırılır. Doğrulama ve önermede de durum aynıdır. Gazali ve ondan öncekiler, mana ile isim veya mazmun (içerik) ve şekil arasını tam bir ayırımla ayırmayı başaramamıştır.

Üçüncüsü: Önerme konusu Mihakkü'n-Nazar kitabında sevabık fenninin üçüncü bölümünde yer alır ve aşağıdaki şekil üzere dört kısmı içerir:

- Birinci kısım (taksim): Önermenin tahsis (tikel), umum (tümel), tayin (tikel) ve belirsiz ayrılması.

- İkinci kısım: Önermenin üçe ayrılması, imkan, vücub ve istihale

- Üçüncü kısım: Çelişik önermeler ve hükümleri.

- Dördüncü kısım: Önermenin döndürülmesinin açıklanması.

Bu eserde şekilsel oluşum ve bölümlenimin kısmen Mi'yâr ve Makasid'dan farklılığı iyice görülür. Ancak Mihakk'te önerme konusunda ele alınan ilgili ba-

²⁰ Gazali, Mi'yâr, s. 84.

²¹ Aynı eser, s. 84.

²² Aynı eser, s. 85.

²³ Aynı eser; s. 85.

hisler, içerikleri ve konularıyla daha önceki iki kitaptaki önerme konularından tamamen uzaklaşmaz. İstilahlar, ifadeler, amaç ve yöneliş, yapısal oluşum açısından burada içerik farklılaşır, zıt olur. Daha önceki iki kitap İbn Sina'dan açık şekilde etkilenirken, Mihakk tamamen İslami ve fikhî anlamlara doğru bir yönelim gösterir. Mihakk'ın ifadeleri ve örnekleri göreceğimiz üzere mantığın temel çerçevesinden çıkmaksızın yeni amaçlar hedeflemektedir. Gazali Mihakk'ın sonunda ayrıntılı bilgi ve açıklama isteyen kimse için Mi'yâr'a dönmesini belirtmiş ve şöyle demiştir. "Bu eser hacminin küçüklüğüne rağmen bununla büyük bir metod (usul) harekete geçmiştir. Eğer kitabı daha iyi anlamak ve kısa anlattığım ve halin hükmü gereği tafsilinden vazgeçtiğim bazı konularda açıklamanın artırılmasını istemektensin. Bu geniş açıklamaların bir kısmını Mi'yâr'u'l-İlm kitabına koydum.".....²⁴ Bu belirtme (işaret), Mihakk ve Mi'yâr arasında zıtlığın olmadığını kastetmeksizin imamın mantıksal arkaplanında mantık probleminin birliğine (vahdet) delalet eder.

Bu zıtlığa rağmen Gazali, özellikle Mihakk ve Mustasfa'nın girişinde, mantığın İslami düşünce ile donatılmasına devam ederek Mihakk'le Mi'yâr'ı birbiriyle irtibatlandırmaya çalışmıştır. Mihakk'te önerme bahsini, mantıksal içeriklerinden uzaklaşmaksızın İslami bir kalıp içinde ele almıştır. Bölüme daha önceki kitaplarda mevcut olan tarzda başlar ve önermenin unsurlarını ifade etmek için birkaç terim kullanır ve şöyle der: "Sevabık'ın hükümleri, kendisiyle doğrulama ve yanıtlamaya gidilen bileşik anlamlardan oluşur, sözgelimi "âlem hâdistir", "Bari Teala kadîmdir", demek gibi. Bu, iki bilgi arasında düşünme yetisinin onları birleştirmesine ve bu iki müfret zat için birinin diğerine olumlu olarak nisbetine bağlıdır. Eğer "âlem kadîm değildir" ve "Bari hâdis değildir" dersek, nisbet olumsuzun nisbeti olur. Bu söz, iki parçadan oluşur. İkisinden birini nahivciler mübteda diğerini de haber olarak isimlendirir. Hukukçular, birisini hüküm diğerini kendisine hükmedilen diye isimlendirir. Mantıkçılar birisini konu, ki bu kendisinden haber verilir; diğeri de onun yüklemidir ve bu da haberdir. Fıkıhçıların adlandırması üzerinde anlaşalım ve o ikisini hüküm ve mahkum aleyh olarak isimlendirelim ve hüküm ve mahkum aleyh'in bütününe önerme diyelim..."²⁵ Bu ifadeler sadece önermenin bileşiminin terimlerinin bir sunuşu değildir. Tersine yeni bir şey çıkarma ve fikhî arkaplan taşıyan ibarelerin benimsenmesidir. İmamın, Mihakk'te Mi'yâr'daki haber ve kendisinden haber verilen yerine veya konu ve yüklemden bedel, hüküm ve mahkum aleyhi ele almaya geçtiğini görmekteyiz. Yine göreceğimiz üzere Mustasfa'nın girişinde de hüküm ve mahkumu aleyhi kullanmıştır. Mahkum (hükmedilen) hüküm kelimesinden ism-i mef'uldur, kastedilen hüküm olarak verilir ve onu dönüşme, değişme ve özelleşmeden (bir şeye eşit olmadan) men eder.²⁶ Mahkum aleyh, mantıksal önermede mevzu rolünü oynar ve bu lafız şer'î konularda da kullanılır. "Kitabın tesiri meşru (şer'i) fiillerden kaynaklanır... bunların hepsi Allah Teala'nın hükmüdür, onun hükmüyle, var etmesiyle ve meydana getirmesiyle sabit olmuştur; hukukçuların dilinde de Allah'ın hükmü olarak isimlendirildi..."²⁷ Hüküm aynı zamanda bütün (her) gibi önerme anlamına gelir.

²⁴ Gazali, *Mihakk*, s. 133.

²⁵ Aynı eser, s. 23.

²⁶ Kefuvi, *Külliyat*, s. 157.

²⁷ Cürcani, *Tarifât*, s. 139.

Nitekim, “her şarabın sarhoş edici olduğuna hükmettik” deriz. Gazali, Mihakk ve Mustasfa'nın girişinde hükümle, mahkum aleyhe yüklenen şeyi kasteder. Hüküm tabiri kanunî işlerde de kullanılır. Çünkü o “Mükelleflerin fiilleriyle alakalı Allah Teala'nın hükmünden ibarettir.”²⁸ Mükelleflerin fiilleri, kendisine hükmedilendir (mahkum aleyh). Dilde hüküm kelimesi şu anlama gelir: “İslah etmek için yasaklama ve uzaklaştırma ... Allah Teala'nın “Onun ayetleri yasaklar” sözü bundandır, yani çelişki hata, batıl, yanlış ve galattan korur ve engeller... Usulcülerin ıstılahında ise, orta yollu veya muhayyer olarak mükelleflerin fiilleriyle ilgili Allah'ın kitabıdır....”²⁹ Orası, dini yapısı içerisinde hikmet ve hüküm arasındaki alakalıdır.

Bu tariflerden mantıkçıların hükmün rolü üzerinde ittifak ettikleri anlaşıl-maktadır; o da her hangi bir durumun diğerine isnad edilmesidir. Ancak amaç ve içerik usûlî, fikhî ve dilsel olarak farklılık gösterir. Haml işlemi, bir terimin veya bir mefhumun diğerine bağlanmasıdır. Hüküm yine bir mana veya başka bir kav-rama isnad edilir. Kesinlik, kararlılık, kuvvetlendirme ve koruma amacıyla hükmün anlamı dini bir altyapı (arkaplan) alır, ve dolayısıyla emir-emredilenin yapısı etra-fında ve vacib ve teklif etrafında dönüp dolaşır. Cürcani, hükmün, yüklemnin konu-ya isnadı olduğunu söylemiştir.³⁰ Hükmü yeni anlamıyla ek bir açıklama olarak ele alacağız. Geriye ise bu kelimenin dilsel kökleri ve şer'i olarak kullanımındaki gele-nek kalmaktadır ki, bu daha kuvvetli ve daha çok bilinendir. Düşüncenin özü, her terimin bir açıklaması ve uygulamaya ait bir rolü vardır ve kullanım şartı da (orta-mı da) diğerinden farklıdır. Ancak burada açık olan bir şey var, Gazali'nin bu ıstı-lahı benimsemesi, mantığı Müslümanların ilimleriyle tam bir şekilde birleştirme (mezc) maksadıyladır; onun kurallarını açıklaması, onun İslamî akılcılıkta temes-sülü ve onun düşünce tarzına uymasından sonradır.

Gazali, önermenin bölümlere ayrılmasını ele alır ve onları kazıyye fi ayn (tekil), kazıyye mutlaka hassa (tikel), kazıyye mutlaka âmme (tümel) ve belirsiz önermeye ayırır.³¹ Kazıyyetü'l-muayyene veya kazıyye fi ayn, Mi'yâr'daki şahsi (tekil) önermeye tekabül eder. Mutlaka hassa, tikele karşılık gelir. Mutlaka âmme ise, tümeldir. Mantığa ait açıklamalar Mihakk'te Mi'yâr'dan farklılık göstermez. Önermede hass ve âmni belirleyen şey, niceliğin miktarını açıklayan sur'dur.³² Bundan önce Mihakk'teki tanım bahsinde tayin ve muayyenin tariflerini söyledik. Muayyen (belirli) önerme, konusu tek olan önermedir. Çünkü belirleme (tayin), sınırlama ve bir şeyin diğerinden ayırd edilmesidir. Şahsî önerme bir ıstılah olunca, Gazali bundan, İbn Sina aracılığıyla etkilenmiş ve onu Makasîd ve Mi'yârda zik-retmiştir. Muayyen önermede Gazali, Arap dili ve Fıkıh usulünden etkilenmiştir. Onu Mihakk ve Mustasfa'nın girişinde kullanmıştır. Biz aynı şekilde mutlak'ın anlamını da açıklamış ve onun umumi anlamıyla hamledildiğini ve fıkhî muay-yen olmayan ve mukayyed olmayana delalet ettiğini zikretmiştik. Gazali mutlaka âmme'yi Mihakk'te ve Mustasfa'nın girişinde, tümel önermeye işaret etmek için

²⁸ Cürcani, a.g.e., s. 64.

²⁹ Kefuvi, Külliyyat, s. 157.

³⁰ Cürcani, Tarifat, s. 24.

³¹ Gazali, Mihakk, s. 24.

³² Aynı eser, s. 24.

kullanır. İtlak-ı âmm, genel bir hüküm oluşturmak için bir anlamın başka bir anlam üzerine hamledilmesidir. Cürcanî mutlaka-i âmme'nin tarifini şöyle yapar: "Kendisinde, yüklenen konu için isbat edilen veya ondan olumsuz kılınması ile hükmedilen şeydir."³³

İtlak-ı âmm işlemi, bir anlamın, konunun umumuna itlak edilmesi, verilmesi anlamına gelir. Bu, usulde genel hükümlerin genel veya özel olarak verilmesidir. Mutlaka-i hassa, bir hükmün veya bir anlamın belirli ve kayıtlı bir hale hamli ve itlakına delalet eder. Bu, fikhî meselelerde genel hükümler ve özel hüküm arasında ayırt edilmeyi ifade eder. Bu farklılık, İslami arkaplanın (altyapının) tamamen benimsendiğini ve mantıksal terimlerden çıkışını göstermektedir. Bununla, Makasid'da neshedici mantıkçı olmaktan, Mi'yâr'da (kaziyye âmme ve kaziyye hassa) tabirlerinin kullanımına geçiş yapan ve Mihakk'te de boyutları İslamî ve usûlî bir alime ulaşan, Gazalî'nin yazımındaki değişimi görürüz. Gazalî, mantıksal kalıbı, fikhî kalıp olan itlak-ı âmm ve hass'ın hizmetine sunmuştur. Amacını nazariyyatın düzeltilmesinde ve onlardan fikhîyyatta faydalanma olarak belirlemiş ve şöyle demiştir: "Nazariyyatta buna müsamaha göstermekten kaçın, yoksa hata edersin, bunun fıkıhtan örneği..."³⁴ Gazalî, Mihakk'te ve önermelere ait örneklerin bir çoğunda, belirsiz önermelerden kaçınmanın zorunluluğunu ve onların genel (âmme) veya tümel önermeler olarak itibara alınmadıklarını örnek olarak açıklayarak, fikhî örnekleri ele alır bu konuda şöyle der: Yiyecek artııcıdır,³⁵ belirsiz bir önermedir ve Şafîi'nin yaptığı gibi,³⁶ kıyasta genel (tümel) olarak alınması doğru olmaz. Yine modal önermeler de Mihakk'ta kısa olarak geçer. İstihale ve imtinanın mekanı yer alır.

Gazalî önermelerin karşı olmasını (çelişik) da gözden kaçırmayarak onu da zikretmiş ve biri doğru diğeri yanlış olan birbirine zıt (münafî) iki önermeden söz etmiştir. Örneği ise, "âlem hâdistir ve âlem hâdis değildir".³⁷ Aynı zamanda, bütününde Mi'yâr'da olanla mutabık olan önermelerin karşı olmasının bütün şartlarını belirtmiştir. Ancak o, İslamdan esinlenen örnekleriyle farklılık gösterir. Birbirine karşı olan iki şeyin örneğinde konu veya yüklem birliğinin zorunlu olduğunu tekid etmek için Kur'an'dan bir örnek getirmiş ve şöyle demiştir. "Âlem kadîmdir, âlem kadîm değildir". Bu iki kadîmden biriyle, Allah Teala'nın "eğri hurma dalı gibi" sözüyle kastettiğini, kastettim.³⁸ İki karşıt önermede izafetin birliğini sağlamlaştırmak için fıkıhtan bir örnek zikreder: "kadın efendisi olandır",³⁹ "kadın efendisi olmayandır". Bu ikisi de nikah, bey' (alış veriş) ve asabeye izafetle doğrudur..."⁴⁰

³³ Cürcanî, *Tarifât*, s. 149.

³⁴ Gazalî, *Mihakk*, s. 25.

³⁵ *Mat'ûm*, *taam* ve *taâm*'dan gelir ve fikhîçiler bu ifadeyi, hurma, buğday, pirinç, arpa, ayva vb. yiyecekleri belirtmek için kullanır. Gazalînin amacı kaçınmanın zorunluluğu ve önermenin niceliğinin açıklanmasıdır. Örneğin, bazı yiyecekler artııcıdır denilir.

³⁶ Aynı eser, sç 25

³⁷ Aynı eser, s. 26-27

³⁸ Aynı eser, s. 27.

³⁹ *aleyhe* yani, işini üstlenecek, vekil ve mes'ul demektir

⁴⁰ Aynı eser, s.27.

Bu iki önerme burada karşıt sayılmazlar, kadın efendisi olandır bir anlam, efendisi olmayan bir başka anlamdır.

Gazali dördüncü bölümde de, karşı olmanın ardından önermelerin döndürülmesi konusuna değinir. Döndürme'ye akıl yürütme, burhan ve fikhî delilde bir rol verir. Sözelimi, istenen önerme nassa ait ve fikhî delil ile uyuşmadığı zaman, aks (döndürmeye)'e itimat edilir. Umulur ki, kastedilen şey (istenen şey) o zaman meydana gelir. "Bu da yine -yani döndürme- kendisine ihtiyaç duyulan şeylerdendir. Bazen, istenilen delilin kendisine ulaşamaz ve onun aksi elde edilir: Bundan da neticeye ulaşmak mümkün olur.⁴¹ Döndürmeyi, hükümler ve içtihat işlemlerinde destek olan bir akıl yürütme aleti kılarak, mantığı böylelikle İslami ilimler içerisine dahil etmiş olur. Bizim, bir sözün veya hükmün döndürülmüş hali ile, onunla nass arasındaki zıtlığı çözmeğe çalıştığımız görülür.

İki durum arasındaki uzlaşma içtihadın oluşmasına götürür. Onun aklından aksin şartları ve durumları çıkmaz. Ancak o, fikhî örneklerin zikredilmesi ve usule ait tabirlerin kullanılmasıyla Mi'yâr'dan farklılık gösterir. Nitekim Gazali şöyle der: "Döndürme (aks) ile, hükmün mahkum aleyh ve mahkum aleyhin de hüküm yapılmasını kastediyorum. Onda ancak bu kadar değişiklik yapılır ve önerme doğru olarak kalır..."⁴² Yine o, dört önerme ve akislerini zikretmiş, ancak onların İslami tarzda isimlendirmelerini kabul etmiştir: "Nafiye âmme (tümel olumsuz), nâfiye hasse (tikel olumsuz), müsbete âmme (tümel olumlu) ve müsbete hasse (tikel olumlu)", daha önce âmme ve hasse açıklamıştık. Mihakk ve Mustasfa'nın girişi bu ikisiyle ayırt edilir. Buradaki nefy, selb anlamındadır: "Bir şeyden selb edilen (ondan olumsuz kılınan, alınan) şey, o şeyden zorunlu olarak selb edilmiştir."⁴³ İsbat ise, tekit anlamındadır ve mantıkta icab (olumluluk) ve müceb diye isimlendirilir.

Gazali, aks konusunu fazla incelememiştir. Döndürülen önermeleri, döndürülen ve döndürülmeyen önermelerin olumlularını açıklamıştır. "Çünkü, daha fazlası önemsiz konuşmadır ve bu kitabın hacmine uygun değildir"⁴⁴ Ancak o aynı zamanda, Mi'yâr'daki durum gibi mantıksal içerikleri koruyarak, açık örnekler verir ve ona dair kuralı zikreder.

Mihakk'teki önerme konusuyla ilgili olarak söylenebilecek şey; Mi'yâr'da tanım konusunda zikredilen şeyin aynısıdır. Mihakk, mantığın sunulması ve özüm-senmesinde tam bir değişim (tahavvül) meydana getirir. Önermelerin isimlendirilmesinde, örneklerde, tahlil ve uygulamaya ait (icrai) rolde Mi'yâr'den ayrılır. Bu eserle imam, fikhî meseleleri ve İslama ait önermeleri ele alır. Mantık kurallarını İslami ilimlere destek vermek için kullanır ve bu açıdan iki ilmi birleştirir: Mantık ve usül. Mi'yâr'daki önerme konuları, bu değişim derecesinde değildir.

Dördüncü olarak; Mustasfa'nın girişinde önerme konusu sevabıktan üçüncü bölümün bileşik anlamların hükümleri içerisinde yer alır ve iki incelemeye ayrılır: Birincisi önermenin dört çeşide ayrılması, ikincisi de, önermenin çelişigi

⁴¹ Aynı eser, s. 30

⁴² Aynı eser, s. 30.

⁴³ Aynı eser, s. 30.

⁴⁴ Aynı eser, s. 31.

(nakiz) ve şartları. Gazali konuya şu ifadeyle başlar: “Şimdi, doğrulama ve yanlışlamaya yönelimi açısından anlamın oluşumunu incelemekteyiz; sözcüğümleri “âlem hâdîstir”, “Bari Teala kadîmdir”, gibi. Bu iş, müfret iki zat için bilinen iki durum arasında birinin diğere nisbet edilmesiyle düşünme yetisinin birleştirmesine bağlıdır...”⁴⁵ verilen örnekler, tabirler ve terimler Mihakk’le benzeşmektedir. Önerme, konu ve yüklemi ifade etmek için, mahkum aleyh ve hüküm kullanılarak, Mihakk’te var olanla aynı arkaplanda sunulur.

Mustasfa’nın girişinde önermeler, kazıyye fi ayn, kazıyye mutlaka hassa, mutlaka âmme ve kazıyye mühmele’ye ayrılır. Örnekleri Mihakk’tekine benzer ve biraz da kısadır.

Gazali ikinci incelemesinde, Mihakk’te zikrettiği şartların aynısıyla önermelerin karşı olmasını ele alarak iki önermenin çelişik olmasına değinir. Çelişik önermeler için fikhî konularda yaptırımcı bir rol oluşturur. Nitekim şöyle der: “Kendisine delil getirilemeyen bir çok konu vardır; ancak onun nakizinin geçersiz olduğuna vardır; buradan onun geçersiz olduğu ve çelişğinin doğru olduğu bilinir.”⁴⁶ Fıkıhta olduğu gibi, mantıkta da bundan faydalanılır. Bu metodun özü şudur: Biz bir önermeyi bilemediğimiz zaman, belki onun çelişğini bilebiliriz; çelişğini bilmekle birinciyi biliriz ve delil getiririz.

Gazali Mustasfa’da aks’den bahsetmemiş ve sunmuş olduğumuz kadarıyla yetinmiştir. Bu konu özetiyle Mihakk’in içerik ve açıklamasının devamıdır, ama kısa ve özet haldedir.

Önerme konusunda eleştirel olarak yaptığımız yorumu özetliyoruz. Her kitap için yaptığımız sunuşumuz şöyledir:

1. Gazali, Makasîd ve Mi’yâr’daki önermenin bölümlere ayrılmasında İbn Sina’nın Aristotelesci görüşlerine tabi olmuştur. Kazıyye âmme, hass ve muayyen lafızları için İbn Sina’nın kullanımını teyidle, Mi’yârda bazı İslami ve fikhî örneklerin ileri sürülmesine (verilmesine) meyletmıştır. Bu, Gazali’den önceki mantıkçılarda İslami ve dilsel etkilenmeyi bize gösteren belirtilerden biridir. Zira onlar, küllî, cüz’i ve müşahhasın yanında yeni terimler ve kavramlar kullanmaktaydılar.

2. Gazali, Mihakk ve Mustasfa’da yeni kavramlar ve kelimelere geçiş yapmıştır. Mantıkla tam anlamıyla usul ve İslami konulara yönelerek ve sırf (salt) İslami bir mantık bünyesi (yapısı) oluşturmuştur. Zikredilen bu iki kitapta İbn Sina’nın tesirini gizlemiştir.

3. “Mutlak” kelimesinin kavram (mefhum) ve arkaplanı, yönlendirme olarak kullanımını oluşturmuş, aslı fer’e nisbet ettiği (haml) gibi, sıfat ve anlamı da konuya yüklemiştir. Usûlü tasavvur açısından bu iki ifadeye yüklenen şeye, mahkum aleyh ve hükmü dahil etmiştir.

4. İslami anlamları dâhil etmesine rağmen, Gazali, önermeler bahsinde mantıksal çerçeveden çıkmamıştır. Terimler ve anlamların değişmesiyle beraber, öner-

⁴⁵ Gazali, *Mukaddimetü'l- Mustasfa*, Mısır, 1937, s. 23.

⁴⁶ Aynı eser, s. 24.

menin açıklamalarında, bölümlerinde, karşı olmasında ve döndürmesinde açık bir şekilde İbn Sina'nın etkisi vardır. Bu etkiyi akli ve felsefî şartları, karşı olma ve döndürmede daha açık olarak buluruz. Gazali'nin kuvve ve fiil, izafet, mekan ve zaman ve diğerlerinin kullanımında da bu etkiler mevcuttur.

5. Tüm bunlardan sonra şöyle denebilir: Gazali'nin kitaplarında önerme, bir kitaptan diğerine değişmesine ve ilerlemesine izafeten, Aristoteles mantığının İslami ilimlerin hizmetine sunulması girişimi çerçevesinde kalmıştır.

KAYNAKÇA

CÜRCANİ, eş-Şerif Ali b. Muhammed, **Kitabu't-Târifat**, Mısır, 1321 h.

GAZALİ, Ebu hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, **Makasıdu'l-Felasife**, Kahire, Daru'l-Mearif, Mısır, 1961.

-----, **Mi'yâru'l-İlm**, (Tah. Süleyman Dünya) Daru'l-Mearif ,Kahire, 1961

-----, **Mihakkü'n-Nazar**, el-Matbaatü'l-Edebiyye, Mısır, t.s

-----, **Mustasfa min İlmî'l-Usûl II**, I. Bsk. El-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübra, Mısır 1937

İBN SİNA, Ebu Ali Hüseyin b. Abdullah, **el-İşârât ve't-Tenbîhât**, Şerhu Nasir et-Tûsî, Kahire 1960

KEFEVİ, Ebu'l-Beka el-Hüseyini, **Kitabu't-Tahlilat**, Kahire, 1321 h.